

חולק וסובר שאין זו רבית קצוצה. [והרבה ראשונים נקטו בדעתו שאפילו ב'הלויני' אינו אלא 'מחזי כרבית' ולא 'אבק רבית' — רשב"א, רא"ש ועוד. ודלא כהטור שכתב דהוי 'אבק רבית'].

לכשנדקדק נמצא ששתי המחלוקות הללו — אחת הן; כי הנה יש להוכיח מדברי הגמרא בתחילת הפרק, שעשו צריכותא על לאוין דרבית וגזילה (וע' במובא שם), שהרבית שאצל המלוה כגזילה היא בידו, אלא ששונה 'גזילה' זו שהרי היא באה לידו מדעת הנותן, ומשום כך הוצרכנו 'לאו' מיוחד על הדבר (כמבואר בגמרא שם). ואולם הממון הזה שביד המלוה — ממון של איסור הוא, ונחשב כממון גזול שנמצא בידו.

ונחלקו הראשונים בהגדרת שם 'ממון' לענין 'גזילה' מחודשת זו; הרמב"ם סובר שגדר 'ממון' לענין רבית אינו זהה ל'ממון' של דיני גזילה, ואף ממון כזה שאין עליו חיובים בתורת גזילה, כל שניתן כתוספת על ההלוואה ובתורת רבית — 'ממון' הוא. ואפילו 'זה נהנה וזה לא חסר' כיון שניתן בתורת רבית, הרי הוא ממון, הן לענין שאם קצצו מתחילה, ייחשב 'רבית קצוצה', הן לענין שבלא קציצה הרי הוא 'אבק רבית'. ואילו הרמב"ן סובר שלענין רבית אין נחשב 'ממון' אלא מה שיש בו תורת גזילה. הלכך גם בקצף אין זו רבית קצוצה, וגם כשלא קצף, ב'זה נהנה וזל"ח' אינו רבית כלל אלא 'מחזי כרבית' [ואין בזה אלא איסור מצד המעשה שעושה, אך אם כבר דר — הלא אין ממון של רבית בידו, אף לא אבק. והרי גם אם יחזיר, אותו מעשה שהיה נראה כרבית לא יתוקן, ולכן פטור מלהחזיר אף לצאת ידי שמים].

ובזה מדוקדקת לשון המשנה, שמסיימת 'מפני שהוא רבית' — והלא בכל הפרק מדובר על דברים האסורים משום רבית, ומה באו להוסיף כאן?

ויש לומר [על פי המתבאר בשיטת הרמב"ם] שבא ללמדנו דבר זה עצמו; מדוע נחשב ממון ואסור, והלא לענין גזילה דעלמא אין זה בגדר ממון — על זה אמר שכאן אסור 'מפני שהוא רבית' ואין צורך באותם גדרי 'ממון' של גזילה, אלא כל תוספת רווח הניתנת לשם רבית, הרי הוא 'ממון' של רבית' (עפ"י חדושי ר' אריה לייב מאלין — ח"א ז. וע"ש עוד באריכות).

דף סה

'רבא אמר: גלימא מפקינן מיניה. מאי טעמא, כי היכי דלא לימרו גלימא דמכסי וקאי גלימא דריביתא הוא' — משמע שלולא טעם זה המקח קיים, ואין אומרים כיון שנעשה באיסור נתבטל המקח. מכאן פסק רב האי גאון ז"ל בתשובה, כאשר נעשה מקח באיסור כגון שהוסיף בדמיו בשביל המתנת מעות, או פסק על הפירות עד שלא יצא השער וקנו באחד מדרכי ההקנאה המועילות [להוציא נתן מעות בלבד, שאינן קונות אלא ל'מי שפרע', ובענין זה שנעשה באיסור אינו עומד ב'מי שפרע'] — המקח קיים ואין יכול לבטלו משום שנעשה באיסור (עפ"י רא"ש רמב"ן; יו"ד קעה, ח ועוד. ובשו"ת רשב"ש (עא) כתב שמדברי הרמב"ם משמע שמקח שנעשה באיסור — בטל).

משמעות הפוסקים היא [אם כי בלשון הרא"ש אין הוכחה לכך] שאף בכגון שמפסיד מכך אין המקח בטל, כגון פסק פירות ונתיקרו, אין יכול לומר אילו ידעתי שאסור ליטול כמחיר היוקר, לא הייתי מוכר. וחייב ליתן הפירות כמחיר הכול. וכן בכגון קיראה (סג): שמוזיל מהמחיר בגלל הקדמת התשלום, אם עשו קנין גמור — המקח קיים וחייב הלוקח ליתן כמחיר היוקר (כן כתב התשב"ץ ח"א סה. הובא בפ"ת קעג סק"ח), ואין יכול לבוא בטענת מקח טעות, שעל דעת כן לא קניתי. ויש להעיר שמסוגיתנו אין הוכחה לכגון זה. וגם צ"ב טעמא דמלתא. וכן יש להעיר מדברי החזו"ת דעת (קסא סק"ה עפ"י

המשל"מ) שהמלוה מעות ברבית, כיון שאין הלואה משלם לו אותה, יכול לתבוע מעותיו בחזרה תוך זמנו, שהרי לא נתנם לו אלא באופן שישלם לו הרבית.
 עוד בדין ביטול מקח שנתבטל באיסור — ע' בשו"ת נודע ביהודה תנינא או"ח קלה.

'מכר לו שדהו ואמר לו: אם מעכשיו אתה נותן לי — הרי היא שלך באלף זוז, אם לגורן — בשנים עשר מנה — אסור... אמר רב נחמן: טרשא שרי... התם קץ ליה הכא לא קץ ליה' — מבואר כאן, שאסור להעלות את מחיר הסחורה שמוכר, בגלל העיכוב בתשלום, אבל אם אינו מפרש לו 'אם עכשיו — בכך וכך, ואם אח"כ — בכך וכך' מותר. וכתבו בתוס' (סג: ד"ה ואמר, וכאן בע"ב ד"ה והלכתא) שלא התירו אלא בדבר שאין לו מחיר ידוע וקבוע, אבל דבר ששומתו ידועה — אסור למכרו ביוקר בתשלום מאוחר גם אם אינו מפרש, שהרי זה כמפורש. [ובודאי אם מפורט על הכתב, בקטלוג או בחשבון המוגש וכד', מחיר מוזל ומחיר יקר — הרי זה כמפרש בדיבור. הר צבי].
 ואף בדבר שאין לו מחיר קבוע, כתבו הפוסקים (ע' יו"ד קעג, א) שאם ההפרש שבין תשלום במזומן ותשלום מאוחר הוא גדול — הרי זה כמפרש, שניכר הדבר לכל שבשביל עיכוב המעות מעלה המחיר. (וע' ב'הר צבי' ששלשה אחוזים הינה בגדר תוספת מועטת. ויש שהזכירו שיעור 'חומש' לענין זה — ע' במובא בספר ברית יהודה כב הערה טו. וע"ע חזו"א מעשרות ח,ה).

והטעם לכל דין זה — כיון שמדאורייתא מותר הדבר, והרי המתנת המעות באמת היא שווה כסף [כמפורש במשנה — מכות ג], אלא שחכמים אסרו כל שניכר שלוקח עבור המתנת מעות, כדי שלא יבואו להקל בהלוואה. ולכן אם אינו מפרש, וגם הוא דבר שאין שומתו ידועה, שאז אין ניכר הדבר — לא אסרו, הגם שידוע לשניהם שבשביל המתנת המעות הוא מוסיף (עפ"י אגרות משה יו"ד ח"ב סו, ב. ג).

[במה שכתב שהמתנת המעות מצד עצמה היא דבר השוה כסף — הוסיף בזה עוד (באה"ע ח"א קג), שמלוה שחטף מהלוה מה שהלוה ואין המעות אצלו בעין שיוכל להחזירם לו — חייב לשלם ללוה סך שווה לאדם הלוואה לזמן כזה, שהרי הפסידו שימוש במעות למשך אותו זמן. והוא דבר שיש לו שיווי ממוני, ואינו בגדר 'גרמא'. ע"ש].

ואם המוכר לא קצץ מחיר בפירוש אלא אמר שהמחיר בזמן מסויים יהא לפי השער שיהג באותה שעה שמשלם, בין אם יתיקר בין אם יוזל, אף על פי שעכשיו יש לו מחיר קבוע ודרכו להתייקר באותו הזמן שאמר — הש"ך (קעג סק"ג) הביא מבעל התרומות בשם ר"ת להתיר. ואולם רעק"א (שם) כתב להוכיח שדעת התוס' לאסור כל שיש עתה שער קבוע, כאילו אמר בפירוש.
 ובשו"ת שבט הלוי (ח"ה קצא) נשאל על כך למעשה, אודות סוחרי ספרים הנוהגים שסכום התשלום נקבע תמיד כפי השער בזמן התשלום. והשיב שמעיקר הדין היה מקום להקל — שהרי זה ספק של מחלוקת הפוסקים בדין דרבנן, אך לכתחילה כדאי לחוש לדעת רעק"א. 'מ"מ אם הסוחרים נוהגים כך — אין למחות בידם בכח'.

[מבואר בדבריו שמתיר מעיקר הדין גם בדברים שיש להם שער קבוע. ואילו בספר ברית יהודה (פרק כב הערה לא) כתב שרוב האחרונים חולקים על הש"ך בזה ואוסרים. וכן הביא משו"ע הגר"ז ומהחכמת-אדם שחוששים לדבר. [ובשבט הלוי צידד בסוף התשובה שמה ספרים אינם בגדר 'שער קבוע'].

עוד יש להעיר על מה שהשוה שבט הלוי שם מנהג הסוחרים לשלם כפי השער הנוהג בעת התשלום, לדברי הש"ך שמדבר בשקבע זמן מסוים לתשלום, ואמר שישלם לפי השער שבאותו הזמן. ואולם יש מחלקים בין המקרים ואוסרים

במקרה הראשון [שהוא היותר מצוי בזמנינו], שלדעתם הרי זה כמפרש שאם משלם עכשיו מחירו כך, ואם אח"כ מחירו אחר (עפ"י אבני נזר בתירוץ שאלת החו"ד על הש"ך, הביאו בברית יהודה שם הערה לב).

ואולם לפי פירוש ר"ח והגאונים וכן נקט הרמב"ן לעיקר, אם אומר לו ליתן כמו ששויים הפירות בשעת התשלום, ולא פירש כמה — היינו 'לא קץ' שאמרו בגמרא ומותר לרב נחמן.

ועוד יש צד קולא בנידון מנהג הסוחרים הנ"ל, בענפי מסחר שרגילים לשלם לאחר זמן ולא במזומן — אין זה נראה כנוטל שכר עבור הלואת מעות מהמוכר, אדרבה, כשמשלם במזומן נחשב כמקדים, וכמבואר בסמוך. ושמא תשובתו מדברת רק באופן זה].

לאור זאת כתב בספר ברית יהודה (כב,ח): מה שנהוג אצל הסוחרים בכמה מוצרים שקובעים מחיר מסוים למכירה בהקפה ומחיר אחר עבור תשלום במזומן, הגם שמכנים זאת כ'הנחה' — נראה דעת הפוסקים שהרי זה כמפרש, ואסור. ואולם אם דרך המסחר היא שאין משלמים במזומן אלא בהמתנה — יש מתירים לפרש שיתן לו הנחה עבור התשלום במזומן.

וטעמם של המתירים (— שו"ת אמרי יושר ח"א קנ; ויאמר יצחק יו"ד נו), שהרי מבואר בגמרא שזהו החילוק בין שכירות למכר, שכיון שהשכירות אינה משתלמת אלא לבסוף, מותר. אם כן גם במכירה, אם אינו חייב לשלם אלא לאחר זמן [שכך נקבע על פי המנהג המקובל באותו ענף], מותר לפרש הנחה אם משלם מיד.

כאשר מוכח מתוך הענין שדמי החפץ ושווייו הוא המחיר היקר, אלא שנותנים הנחה למשלם במזומן, וכגון שאין נותנים הנחה זו לכל אדם אלא ללקוחות הקבועים [ואילו כשמשלמים בהקפה, שוים הלקוחות הקבועים ושאינם קבועים במחיר] — פסק בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ד י) להתיר.

'מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא? רבה ורב יוסף דאמרי תרויהו: שכירות אינה משתלמת אלא בסוף, והאי כיון דלא מטא זמניה למיגבא, לאו אגר נטר ליה, משווא הוא דהכי שווא, והאי דקאמר ליה 'אם מעכשיו אתה נותן לי הרי הוא לך בעשר סלעים לשנה' אוזולי הוא דקא מוזיל גביה' — תמהו הראשונים, אמנם מותר לקבוע סלע לחודש — י"ב לשנה, אבל מדוע מותר להקדים עשרה מעכשיו, הרי כיון ששכירות אינה משתלמת אלא לבסוף, אותה הקדמת מעות הלוואה היא מן השוכר למשכיר?

ותרצו (ע' שטמ"ק בשם ר"י מיגש — ב"ב פו), אמנם אין שכירות משתלמת אלא בסוף, אך זה דוקא לענין שאין המשכיר יכול לחייב את השוכר לשלם קודם, אבל כשהשוכר נותן מדעתו מתחילה — הרי זו שכירות ולא הלוואה, ואין כאן אגר נטר. (וע' בבית ישי (ה) שהסביר מדוע תופשים לומר כן, שדמי שכירות הן שהקדימן ולא הלוואה).

הסברים נוספים — ע' בשטמ"ק ב"ב שם בשם רבנו יונה; קובץ הערות יבמות נג, ט; קהלות יעקב ב"מ מו ערכין ה. וע' נתיב חיים (רבית) — כה.

'טרשא שרי' — פירושו המילולי של 'טרשא' — תרש"ת (כמו 'טרשיה' — הרשו. ב"ק צח.). כלומר הלואת רבית חרשת — שנותן לו פירות בתשרי ומתנה עמו לפורעו בניסן כפי מחיר ניסן, וכיון שאינו מפרש לו הסכום — מותר (עפ"י הערוך; רמב"ן).

יש להעיר דהתינה לפירוש הרמב"ן והגאונים שגם ב'קץ' אינו מפרש סכום הרבית בכמה אלא אומר לו לפרעו באייר כשער של אייר — לכך מכונה רבית זו 'חרשת'. אבל לפרש"י ש'קץ' היינו קציצת הסכום, אין נראה לפרש שנקראת

רבית חרשת מפני שלא קץ, שאם כן דקארי לה מאי קארי, הלא בדברי רב נחמן כבר פורש שמדבר בדלא קץ. גם התוס' פירושו 'טרשא' דרב פפא בדקץ. ולפרושם י"ל שהעיסקה נקראת חרשת [לא הרבית], מפני שאינו משמיעו על הדמים בשעת המכירה, אלא מוכר לו בלא מעות ולאחר זמן ישלם. והמאירי פירש 'טרשא' לשון גובה, כמו 'טרשין' — סלעים גבוהים. על שם שמעלה את ערך המקח.

(ע"ב) 'הלוהו על שדהו ואמר לו, אם אי אתה נותן לי מכאן ועד שלש שנים הרי היא שלי — הרי היא שלו, וכך היה ביתוס בן זונין עושה על פי חכמים' — הראשונים דנו מדוע אין כאן איסור רבית, כאשר שווי השדה עולה על סכום ההלוואה; אם משום שהקנה לו אותה מעכשיו. אם משום שעשה כן בתורת קנס ולא כשכר המתנת מעות. וישנן דעות שאסור הדבר משום אבק רבית או איסור לכתחילה משום מראית העין. (ע' בתוס' ד"ה לא תמכרם; הגהות אשר"י רשב"א וריטב"א להלן; שו"ת הרשב"א תרנא; שו"ת הריב"ש שלה. וע"ע: תוס' רעק"א; חו"ד קעז סקט"ו; שו"ת יביע אומר ח"א יו"ד יג, ד. וראה עוד להלן סו.).

כמה מגדולי האחרונים (נודע ביהודה — מובא בפ"ת יו"ד קעד; מחנה אפרים — רבית יג; חות דעת ר"ס קעד) כתבו שלא נאסר אלא באופן שכשיחזיר לו המעות, יבוטל המקח למפרע, שאז נחשבים המעות למפרע כהלוואה, אבל אם אמר לכשיהיו לי מעות תחזור ותמכור לי בקנין מכאן ולהבא ולא למפרע — מותר.

ובספר מנחת שלמה (להגרש"ו אויערבך זצ"ל. כו) הקשה כמה קושיות על כך. (וע"ע במה שהקשה על שיטה זו בספר אילת השחר להלן סו.). וגם העיר מדברי רש"י כאן, שלא התירו אלא כשתלוי הדבר ברצונו של לוקח, משמע שכשהלוקח מחוייב בעל כרחו להחזיר — נחשב רבית, אפילו אם כוונתו להקנותו רק מכאן ולהבא.

ועל אף הקושיות, כתב שם שמסתבר שלהלכה נוקטים אנו כדעת גדולי האחרונים שמותר (וע"ש עוד ספקות ודיונים באופנים שונים של תנאים ע"מ להחזיר ברבית). ואמנם יש שחולקים על כך (שו"ת חקרי לב יו"ד יח; מהר"ם שיף שלהי פרקין, ועוד — מובאים ב'ברית יהודה' כח, ח).

דף סו

'פטומי מילי בעלמא הוא. א"ל רב אשי לאמימר: טעמא מאי, כיון דלוקח בעי לאתנויי והכא מוכר קא מתני אמרת פטומי מילי בעלמא הוא, אלא מתניתא... — מבואר בגמרא שסברת 'פטומי מילי' מבוססת על כך שהתנאי נעשה על ידי הצד השני. אבל אין לפרש 'פטומי מילי' כיון שתנאי האחריות סותר למה שנכתב במפורש בשטר [שהרי מדובר שכתב בשטר 'ללא אחריות' כמו שכתב רש"י, שאם לא כתב כלום הלא קיימא לן 'אחריות טעות סופר'], שהרי אם זהו הטעם, היה מקום לתרץ את הקושיא מן הברייתא, ששם אין סתירה מפורשת בין התנאי לכתב המפורש [אמנם יש מקום להאריך שמא התנאי מהוה סתירה לסתימת הדברים שבשטר — ע' כתובות יט. ואכ"מ] — אלא צריך לומר שאין זו נחשבת סתירה, לפי שהבטחתו לשלם אינה אלא מבני חורין, וכדי שלא יוכל לגבות ממשועבדים הוצרך לפרש בשטר 'ללא אחריות', שלולא זאת, כיון שאחריות טעות סופר היה גובה אחריותו ממשועבדים.